

УДК 94(367)

DOI 10.31654/2663-4902-2024-PP-1-144-150

Кучменко Е. М.

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
kuchmeh@yahoo.com
orcid.org/0000-0003-1311-4181

Давиденко Ю. М.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
davidenko_yuri@ukr.net
orcid.org/0009-0009-2476-093X

Бровко А. Г.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
alyona_brovko@meta.ua
orcid.org/0000-0002-8490-7990

**РОЗВИТОК ОСВІТИ В БОЛГАРСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX СТ.)**

У даній статті на основі аналізу доступного комплексу джерел та наукової літератури висвітлено перебіг національно-визвольна боротьба болгарського народу крізь призму становлення системи церковної та світської освіти, як основного чинника в боротьбі проти політики мусульманізації та еллінізації. Окреслено історіографічну спадщину та виокремлено основні періоди розвитку освіти. Розкрито зміст терміну «болгарське Відродження». Під яким розуміється ціла епоха в історії країни, що характеризується початком національно-визвольний рух проти турецького іґа в контексті активізації процесів національного відродження, зростання інтересу до мови, національної культури, історії, традицій. Акцентовано увагу на ролі болгарської православної церкви, яка була єдиною інституцією, яка під час османського панування відкрито виступала за національне Відродження, та зберігала культурні цінності болгар. Висвітлено періоди розвитку та процес становлення мережі церковних та світських освітніх закладів, проаналізовано еволюцію освітніх програм та методів навчання у шкільних закладах різного типу. Розглянуто типи освітніх закладів, висвітлено побутові умови їх функціонування. Зокрема, з акцентована увага на науково-педагогічній та видавничій діяльності болгарських просвітників. Розкрито їх внесок у розвиток освіти та педагогічної думки. Проаналізовано педагогічну спадщину П. Берона, В. Априлова та інших. Відзначено, що ключовим елементом у процесі болгарського національного відродження, у досліджуваний період, був процес становлення та формування мережі релігійних та світських навчальних закладів. Болгарські просвітники та релігійні діячі, спираючись на фінансову підтримку національну буржуазії, змогли сформувати низку навчальних закладів, розробити та упровадити в навчальний процес нові підходи до викладання предметів гуманітарного циклу.

Ключові слова: болгарське національне відродження, освіта, просвітництво, підручники, православна церква, церковна школа.

Постановка проблеми. Національно-визвольна боротьба болгарського народу відіграла важливу роль в історії Болгарії, її подальшому соціально-економічному та суспільно-політичному розвитку. Упродовж останніх десятиріч у зв'язку з відродженням незалежної Болгарії значно зріс науковий інтерес та кількість публікацій та розвідок присвячених окремим аспектам суспільних процесів у болгарських землях.

Болгарська культура отримала можливість відродження її національно-духовних основ, які склалися в період давньоболгарського суспільства. Під терміном «болгарське Відродження» розуміється ціла епоха в історії країни, коли розпочався національно-визвольний рух проти турецького іґа, на активізацію якого значний вплив справило відродження національно-культурних традицій.

Болгарське національне Відродження починається в кінці XVIII ст. в епоху європейського Просвітництва, протягом трьох століть після європейського Ренесансу, бо лише в цей період в Болгарії почали складатися для цього необхідні умови.

Під терміном «болгарське Відродження» розуміють цілу історичну епоху в житті болгарського народу. З кінця XVIII ст. в умовах розвитку капіталістичних відносин розпочався національно-визвольний рух в Болгарії проти турецького іґа: цей рух розглядався як відродження національних традицій. Заключним актом національно-визвольної війни болгарського народу було звільнення Болгарії від турецької влади.

У різні періоди своєї майже двох тисячолітньої історії, православна церква являлася активним учасником у вирішенні національних питань. Особливу роль вона відіграла у період Відродження, коли розгорталися процеси національно-державного будівництва. Болгарська православна церква була єдиною організацією, яка під час османського панування відкрито виступала за національне Відродження, та зберігала культурні цінності болгар.

Одним з головних завдань, що ставила перед собою болгарські просвітники – розвиток національної освіти, як маркера національної ідентичності

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема болгарського Відродження та розвитку системи національної освіти є складовою частиною історії слов'янських народів XIX ст. Дослідження цієї теми вже багато років привертає до себе увагу болгарських, зарубіжних та вітчизняних істориків. За цей проміжок часу накопичена велика кількість розвідок та праць узагальненого характеру, де розглядаються окремі аспекти досліджуваної теми.

Зазначимо, що історію наукової розробки названої проблематики можна поділити на два хронологічні періоди. Перший охоплює XIX ст., а другий розпочинається з перших десятиліть XX ст. і триває дотепер. Критеріями саме такого поділу є, по-перше, стан вирішення досліджуваної проблеми, по-друге, ідеологічна спрямованість значної частини історичних досліджень. Ці фактори обумовили конкретизацію проблематики та підходи щодо аспектів її наукового вирішення.

У зв'язку з цим роботи, що складають історіографію питання, можна умовно поділити на декілька груп. Перша представлена працями болгарських істориків: Хр. Гандев, Іл. Конєв та ін. [3, 4, 5]. До другої групи відносяться роботи вітчизняних та зарубіжних істориків: В. Яровий, С. Рудько, Ю. Шевцов та ін. [6, 10, 11].

Підсумовуючи історіографічний огляд, можна констатувати, що незважаючи на вагомий внесок болгарської та вітчизняної історіографії у наукову розробку вище зазначеної теми, вона потребує подальших досліджень з використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки і розгляду проблеми.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу джерел, наукових праць болгарських, зарубіжних та вітчизняних вчених, застосовуючи аналітично-критичний

підхід до опублікованих документів, дослідити розвиток освіти у болгарських землях у контексті національного Відродження.

Виклад основного матеріалу. З кінця XVIII ст. на терені болгарських земель розпочинається національне Відродження, яке було викликане рядом передумов: кардинальними соціально-економічними змінами в Османській імперії, що вплинули і на зміни у Болгарії та культурно-просвітницьким рухом і успіхами в освіті, які стали результатом економічних та соціальних зрушень [8, с. 54]. Слід зазначити, що болгарська православна церква стала ідеологом розвитку освіти, як основного елементу спротиву політики мусульманізації та елленізації.

Особливе значення церков та монастирів полягає у їхній діяльності над покращенням рівня освіти серед населення. Як свідчать статистичні матеріали, у період з кінця XVIII ст. – XIX ст. при монастирях існували келійні школи. У них вивчали алфавіт, часослов – церковна книга, що містила релігійні молитви, які були розподілені на вранішні (1-й, 3-й, 6-й, 9-й) години та вечірні, псалтир та церковнослов'янське письмо. Однак, їх кількість була незначною, так у Болгарії в 1750 р. нараховувалося лише 21 школа, з них дві міських, у 1800 р. – 48 (з них 6 міських); у 1834 р. – 189 (з них 33 у місті) [7].

Відмітимо той факт, що зміст освіти у зазначених навчальних закладах був традиційним та не надавав ґрунтовних знань. Учні вивчали на пам'ять часослов, потім азбуку. Як правило, переважна більшість учнів ставали священиками, знали лише молитви та церковні обряди. Освіта вважалася закінченою після вивчення Часослова. Ті учні, що демонстрували гарні результати, та мали гарну пам'ять, переходили до вивчення псалтиря, що ставало новим етапом на шляху до більш високого рівня освіти. У свою чергу, «Апостол», вивчення якого було найвищою сходинкою навчання, вивчався не в усіх школах. Тож перед усім, знаходячись у такому закладі, учень засвоював порядок церковного служіння та вивчав церковні пісні. Особлива увага приділялася перепису церковних книг. Тому, як правило, після закінчення келійних училищ, навіть найбільш здібні учні могла лише читати і писати. Поступово, по мірі зростання кількості бажаючих навчатися, такі школи стали відкриватися і у приватних будинках міщан. Зазвичай у цих училищах навчали ченці, але іноді зустрічаються і світські вчителі.

Як свідчать нарративні джерела, умови навчання були специфічними. Приміщення тісні, сирі, холодні; учні сиділи прямо на землі або, іноді, на дощечках, які вони приносили з собою із дому. Всі діти здобували освіту разом, без поділу за віком та рівнем підготовки. Досить часто учні залишалися в школах на обід, а потім після сну, продовжували навчання. Харчування було бідне: їли зазвичай хліб, цибулю, сир, сухі фрукти, давали сіль [2, с. 112].

Навчальний процес здійснювався по так званому келійному методу. Учні вчилися читати і писати на складній та віддаленій від болгарської церковно-слов'янській мові. Кожен мав пінакіду (квадратна дощечка), на якій священик писав церковно-слов'янську абетку, а потім примушував хором проголошувати літери. Через два, три місяці, коли абетка була вивчена, вчитель писав на пінакіді склади, потім слова, а згодом – цілі речення. Таким чином, школярі вчилися читати і писати, а згодом заучували молитви та порядок церковної. Можемо відмітити той факт при великих монастирях, зокрема Рильському, був кращий викладацький склад [7].

Слід також відмітити, що існувало три типи шкіл. Одні з них були організовані монахами, що подорожували по всій Болгарії. Інші – відкривалися місцевими священиками в регіонах, а треті – світськими людьми.

Відмітимо той факт, багатівкове турецьке володарювання не могло не вплинути на національну свідомість болгарського народу. Частина болгар прийняла іслам

і через декілька поколінь втратила почуття національності. Інша частина, здебільшого жителі міст, поступово елленізувалися. Цьому сприяла особлива політика грецького православного кліру та своєрідність системи освіти в Болгарії. Болгарські школи, як правило контролювалися греками, й освічені прошарки болгарського суспільства елленізувалися, переймаючи грецькі звичаї та мову або, якщо пам'ятали болгарську мову, писали на болгарському грецькими літерами.

Відмітимо той факт, що запекла боротьба між грецьким та болгарським духовенством за право відкривати школи велася до здобуття Болгарією своєї незалежності. Так, на поч. XIX ст. кількість початкових шкіл подвоїлась (відповідно зі 100 до 200). Збільшилась і кількість предметів, які в них викладали. В окремих школах замість церковнослов'янської викладали болгарською мовою. Проте, ані кількісно, а ні якісно показники рівня освіченості зазначених шкіл не забезпечували потреб болгарського суспільства в освічених людях. Як свідчать джерела, то мережа світських шкіл функціонувала в Тирново, Відині, Русі та інших болгарських містах. Вже на поч. XIX ст. в окремих світських школах запроваджується білінгвістичний принцип, тобто викладання здійснювалось двома мовами – грецькою та болгарською.

Зупинимо нашу увагу на значному внеску в розвиток освіти та болгарської педагогіки представника культурно-просвітницького руху П. Берона (1800 – 1872 рр.). На нашу думку, актуальними були педагогічні установки автора П. Берона, який зазначає: «душа від народження чиста і що все відбувається від виховання» [7, с. 328]. Також він виступав за реформування системи освіти, в контексті створення мережі шкіл, доступних як для хлопчиків так і для дівчаток та запровадження суто світської програми і прогресивних методів навчання (через навчання молодших школярів старшими, використання елементів пізнавальної гри, відмова від тілесного покарання) [8].

Найбільш яскраво педагогічна концепція Берона відображена у першій болгарській книзі «Буквар з різними повчаннями, зібраними Петром Бероном для болгарських училищ» (1824 р.). На думку сучасних педагогів та методистів, книга просвітника була не просто посібником по елементарному читанню, вона являла собою компактний, раціонально-організований підручник енциклопедичного змісту. Буквар давав змогу школяру вивчати азбуку, граматику, отримувати початкові знання з вітчизняної історії, географії, арифметики, а також містив балади, легенди та різноманітний і різноплановий ілюстративний матеріал (малюнки, зображення тварин тощо).

Все вище зазначене забезпечило підручнику популярність. За спогадами сучасників «Буквар» читали не лише діти, але й дорослі.

На нашу думку, актуальним є погляд П. Берона на роль вчителя у навчальному та виховному процесі. Автор книги справедливо сподівався, що вона буде актуальною для вчителів і вони відмовляться від переобтяження навчального процесу церковною термінологією та літературою.

Як згадують сучасники, у більшості келійних школах саме так і відбулося. Цікавим є той факт, що цьому сприяли й представники церкви. «Буквар» був прийнятий з великою цікавістю, став улюбленою книгою всіх болгар, які прагнули отримати освіту на рідній мові, та підготував ґрунт для подальшого розвитку просвітництва.

У 1835 р. відкрилася перша світська болгарська школа в Габрово, навчання велось на болгарській мові, котра стала основою болгарської національної школи і зіграла вадливе значення у розповсюдженні світської освіти у Болгарії. Першим викладачем у Габровському училищі був болгарський мовознавець і письменник Неофіт Рильський. З його праць слід виділити «Болгарську граматику» (1835 р.) – перший досвід систематизації болгарської граматики.

У середині 40-х р. таких шкіл налічувалось близько 50. Їх створення ініціював знаменитий меценат-лікар і громадський діяч В. Априлов (1789-1847 рр.). В. Априлова

розробив власну програму, що включала в себе вивчення вітчизняної історії, етнографії та мови. Просвітник залишив значну науково-педагогічну спадщину, зокрема «Болгарські книжніки або якому слов'янському племені власно належить кірільська азбука» (1841 р.), «Дениця новоболгарської освіти» (1841 р.), «Доповнення до книги Дениця» (1842 р.). У зазначених роботах декларуються патріотична позиція автора. Особливий інтерес у сучасних дослідників викликає «Дениця новоболгарської освіти». Вона являє собою першу програмну працю, яка містить обґрунтування тез автора про незалежну болгарську культуру, власну історію, мову, що є елементами національної незалежності [7].

Висновки. Таким чином, важливим елементом болгарського національного відродження у досліджуваний період став процес становлення та формування православної релігійної та світської освіти. За певний період болгарським просвітникам та релігійним діячам, спираючись на національну буржуазію, вдалося сформуванати мережу релігійних та світських освітніх закладів, розробити та упровадити принципово нові методики навчання, пробудити інтерес до вивчення власної історії, мови, культуру тощо.

Література

1. Априлов В. Денница ново-болгарського образования. Одесса, 1841. 321 с.
2. Бужашки, Е. Българската община в Цариград и политическите течения в нея (1856–1863). *Известия на Българското историческо дружество*. Т. 37. 1985. С. 29–86.
3. Гандев, Хр. Фактори на Българското възраждане, 1600–1830. 1943 р. 354 с.
4. Гандев Хр. Пационалната идея в българската историопис. В.: Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане. 1976. 465 с.
5. Конев, Ил. Историзмът в културно-националното развитие на българите до Паисий Хилендарски. *Истор. Преглед*. 1979. № 6.
6. Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.): навчально-методичний посібник з курсу. 2-ге вид., доповнене. Острог, 2010. 220 с.
7. Станев Н. История новой Болгарии 1878–1928 pp. Софія, 1929. 350 с.
8. Шишманов И. Студии из области на българского възраждане. Сборник на Българската академия на науките. Софія, 1916. Кн. VI. С. 1–221.
9. Чорній В. Історія Болгарії: навч. посібник. Львів, 2007.
10. Швецов Ю.В. Взаємовідносини Православної Церкви та держави в Болгарії у 1878–1915 pp.: дис. ... к. істор. наук. Київ, 1994.
11. Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. Київ, 1996.

References

1. Aprylov, V. (1841). Dennytsya novo-bolharskoho obrazovanyia [Dennnitsa of the new Bulgarian education]. Odessa [in Ukrainian].
2. Buzhashky, E. (1985). Vьlharskata obshchyna v Tsaryhrad y polytycheskyte techeniya v neia (1856–1868) [The Bulgarian municipality in Constantinople and the political currents in it (1856–1863)]. *Yzvestyia na Vьlharskoto ystorychesko druzhestvo – Notices of the Bulgarian Historical Society*. Vol. 37. P. 29–86 [in Bulgarian].
3. Handev, Khr. (1943). Faktory na Vьlharskoto vьzrazhdane, 1600–1830 [Factors in the Bulgarian revival, 1600–1830]. [in Bulgarian].
4. Handev Khr. (1976). Patsyonalnata ydeia v vьlharskata ystoryopys [A passionate idea in Bulgarian historiography]. V.: Handev, Khr. Problemy na Vьlharskoto vьzrazhdane [in Bulgarian].
5. Konev, Yl. (1979). Ystoryzmът v kulturno-natsyonalното razvytye na vьlharyte do Paysyi Khylendarsky [Historism in cultural and national development in Bulgarian until Paisiy Khilendarska]. *Ystor. Prehled*. No 6 [in Bulgarian].

6. Rudko, S.O. (2010). Istoriiia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (kin. XVIII – poch. XXI st.): Navchalno-metodychnyi posibnyk z kursu [History of Central-Eastern Europe (late 18th – early 21st centuries)]. 2d ed. Ostroh [in Ukrainian].

7. Stanev, N. (1929). Ystoriia novoi Bolharyy 1878–1928 rr. [History of New Bulgaria 1878–1928]. Sofiia [in Bulgarian].

8. Shyshmanov, Y. (1916). Studyi yz oblasti na vьl'harskoho vьzrazhdane [Studies from the region on the Bulgarian revival. Collection of the Bulgarian Academy of Sciences] Sbornyk na vьl'harskata akademyia na naukyte. Vol. VI. P. 1–221 Sofyia [in Bulgarian].

9. Chornii, V.I. (2007). Istoriiia Bolharii [History of Bulgaria]. Lviv [in Ukrainian].

10. Shvetsov, Yu.V. (1994). Vzaiemovidnosyny Pravoslavnoi Tserkvy ta derzhavy v Bolharii u 1878–1915 rokakh [Shvetsov Yu.V. Relations between the Orthodox Church and the state in Bulgaria in 1878–1915]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

11. Iarovy, B.I. (1996). Istoriiia zakhidnykh ta pivdennykh sloviau u XX st. [History of the Western and Southern Slavs in the 20th century]. Kyiv [in Ukrainian].

Kuchmenko E.

Doctor of historical sciences,
Professor of the Department of World History and International Relations
Nizhyn Gogol State University,
kuchmeb@yahoo.com
orcid.org/0000-0003-1311-4181

Davydenko Y.

Candidate of historical sciences,
Associate Professor of the Department of World History and International Relations
Nizhyn Gogol State University
davydenko_yuri@ukr.net
orcid.org/0009-0009-2476-093X

Brovko A.

Candidate of historical sciences,
Associate Professor of the Department of World History and International Relations
Nizhyn Gogol State University
alyona_brovko@meta.ua
orcid.org/0000-0002-8490-7990

DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE BULGARIAN LANDS DURING THE PERIOD OF NATIONAL REVIVAL (XVIII – XIX CENTURIES)

The article highlights the national liberation struggle of the Bulgarians through the prism of the development of the system of church and secular education, as the main factor in the fight against the policy of Muslimization and Hellenization. The historiographic heritage is outlined. The main periods of education establishment are highlighted. The meaning of the term 'Bulgarian Renaissance' is revealed, which means a whole epoch in the history of the country, characterized by the beginning of the national liberation movement against the Turkish yoke in the context of the activation of the processes of national revival, the growth of interest in the mother tongue, national culture, history and traditions. A special attention is paid to the Bulgarian Orthodox Church, which was the only institution that during the Ottoman rule advocated national revival and preserved the cultural values of the Bulgarians.

The periods of development and the process of forming a network of church and secular educational institutions are highlighted, the evolution of educational programs and teaching methods in various types of school institutions are analyzed. The types of educational institutions are viewed, the conditions of their functioning are highlighted. The emphasis is placed on the scientific, pedagogical and publishing activities of Bulgarian educators. Their contribution to the development of education is revealed. The pedagogical heritage of P. Beron, V. Aprilov and others was analyzed. It is noted that a key element in the process of Bulgarian national revival was the process of establishment and formation of a network of religious and secular educational institutions. Bulgarian educators and religious representatives, relying on the financial support of the national bourgeoisie, were able to form a number of educational institutions, develop and introduce new approaches to teaching humanitarian disciplines.

Key words: *Bulgarian national revival, education, enlightenment, coursebooks, Orthodox Church, church school.*